A holokauszt öröksége

80 évvel később*

TORONYI ZSUZSANNA

*Megjelent 2024-ben, a *Múzeumcafé* 18. évfolyamának 1–2. számában.

”

Valami rendkívül fontos történt velünk. Egyszerre megéreztük, alkalmunk volt megérezni, hogy jóvátehetetlen botrányt hagytunk magunk mögött. S ha a legszebb jövő állna is előttünk, a legszebb jövő is morális sivataggá válnék, ha nem éreznénk felelősséget azért, ami történt. A szégyenért, a szörnyű szégyenért.

”

(Cs. Szabó László beszélgetése Pilinszky Jánossal, London, 1967)[1]

”

Soká lesz még, amikor … ráeszmélnek, hogy Auschwitz korántsem a világon szétszórt zsidók magánügye, hanem a nyugati civilizáció traumatikus eseménye, amelyet talán új időszámítás kezdetének fognak tekinteni egykor.

”

(Kertész Imre, 1998)[2]

---

[1] Pilinszky János: *Beszélgetések*, szerk. Hafner Zoltán. Budapest: Magvető, 2016. 15.

[2] Kertész Imre: *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt*. Budapest: Magvető, 1998. 26.

> *A nem zsidó társadalomnak vagy semmilyen viszonya nincs ehhez a panaszból teremtett világhoz, vagy tisztán erkölcsileg viszonyul hozzá. Ők a megszegett erkölcsi törvényt gyászolják, nem a bennveszetteket (…) elfordítják felőlünk a tekintetüket, hogy az egyetemes emberihez fordíthassák.*
>
> (Tatár György, 2009)[3]

A három, időrendi sorrendben közölt irodalmi idézet hűen tükrözi azt a folyamatot, melyet a holokauszt emlékezetével kapcsolatban érez az európai társadalom. A második világháborút követő antifasiszta konszenzus nyomán a holokauszt az európai történelem részévé vált, és számos aspektusa beépült az európai történelembe és közgondolkodásba, részévé vált az európai önképnek.[4]

Difficult heritage, holokauszt-múzeum

A holokauszt emlékezete nehéz örökség, „difficult heritage",[5] melynek tanulmányozásakor az emberi lét legnehezebb, legérzékenyebb kérdéseivel, legkiélezettebb élethelyzeteivel szembesülhetünk. Akkor is igaz ez, ha a holokauszt túlélőinek folyamatos megfogyatkozásával napjainkra az eleven és forró csoportemlékezetből a holokauszt emlékezete a történelmi-kulturális emlékezet részévé válik. Az emberek, közösségek elpusztulásával a közösségi emlékezet számos ponton megszakadt, csorbult, a közösségekkel elveszített múlt és a jelen közé szakadék került. A megmaradt nyomok megőrzésére, az emlékezet rekonstruálására, a hagyományos zsidó gyász- és emlékezésmódok mellé beépült a dokumentumokat és emlékeket őrző intézmény: a múzeum. Irving Greenberg rabbi a holokausztot a má-

---

[3] Tatár György: *Izrael. Tájkép csata közben*. Pozsony–Budapest: Kalligram, 2009. 66.

[4] Dan Stone: Beyond the 'Auschwitz Syndrome'. Holocaust Historiography after the Cold War, *Patterns of Prejudice*, 44/ 5 (2010) 454–468.

[5] Sharon Macdonald: *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. London–New York: Routledge Taylor & Francis, 2010.

sodik Szentély pusztulásával hozza párhuzamba, amennyiben mindkét történelmi kataklizma egy-egy új zsidó intézmény kialakulását eredményezte: a zsinagógákét, illetve a holokauszt-múzeumokét.[6]

Az önálló holokauszt-múzeumok a zsidó múzeumoktól függetlenül, a vészkorszakot európai történelmi eseményként, az általános történelem részeként interpretálva nyíltak meg. (2000: *Imperial War Museum* állandó holokauszt-kiállítása, London; 2005: *Mémorial de la Shoah*, Párizs; 2006: *Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Berlin*. Susan Sontag a múzeumok ezen új típusát önálló kategóriaként „memory museum"-ként, emlékmúzeumként definiálta.[7] Ez a múzeumtípus az európai zsidók elpusztításának történetét bemutatva és megemlékezve alakult ki, de a minta nyomán más modern genocídiumok történetének feldolgozásához, áldozatainak meggyászolására is épülnek memory-museumok.[8] Ezek a múzeumok emlékművekként is szolgálnak, egyik fontos küldetésük az emlékezet megőrzése, a „soha nem felejtés" biztosítása.[9] Ugyanakkor, a múzeumi bemutatással a holokauszt története a csoportemlékezetből a tudományos, kritikai diskurzussal kísért „történelembe" kerül, ami egyrészt elhalványíthatja vagy felválthatja a csoport-emlékezetet,[10] másrészt ideológiai-történelemelméleti viták terébe emeli a holokausztot, ami számos esetben ellentétes az áldozatok által képviselt emlékezettel.[11]

---

[6] Jennifer Hansen-Glucklich: Evoking the Sacred. Visual Holocaust Narratives in National Museums. *Journal of Modern Jewish Studies*, 9/2. (2010) 209–232.

[7] Susan Sontag: *Regarding the Pain of Others*. London: Picador, 2004. 77.

[8] Silke Arnold-de Simine: Memory Museum and Museum Text. Intermediality in Daniel Libeskind's Jewish Museum and W. G. Sebald's Austerlitz. *Theory, Culture and Society*, 29/1 (2012) 14–35.

[9] Steven Conn: Do Museums Still Need Objects? In: Uő.: *Do Museums Still Need Objects?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010. 20–57.

[10] Vö: Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája, *Aetas,* 14/3 (1999) 142–158.

[11] David Engel: *Historians of the Jews and the Holocaust, Stanford Studies in Jewish History and Culture*. Stanford: Stanford University Press, 2010.; Tom Lawson: *Debates on the Holocaust. Issues in Historiography*. Manchester: Manchester University Press, 2010.

„Holocaust fatigue"

Ezzel párhuzamosan, napjainkra úgy tűnik, hogy a „túl sok emlékezés" miatt a zsidó közösség széles rétegeiben és azon túl is kezd kialakulni a „holokauszt-fáradtság" érzése.[12] A népirtásra és az ahhoz vezető történelmi események sorozatára való emlékezés a mai emberi jogi tudatosság egyik paradigmatikus példájává vált, melynek során óhatatlanul trivializálódik is. A napjaink izraeli eseményeire adott európai válaszok ugyanakkor megkérdőjelezik a „túl sok emlékezés" során elhangzottakat, mintha az antiszemitizmus elleni fellépés csak a múlt antiszemitizmusával lenne értelmezhető.

Mindemellett azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy milyen hosszú út vezetett a holokauszt nyilvános emlékezetéhez, milyen nagy ellenállásba ütköztek azok, akik a háború utáni első évtizedekben megpróbáltak beszélni a népirtásról, és milyen fontos volt a túlélők és gyermekeik számára, amikor végre nyilvánosan is megoszthatták történeteiket.[13]

Múzeumok – holokauszt

A holokauszt múzeumi emlékezete azonban nem merül ki a téma kiállítási bemutatásával, a memory-museum funkció integrálásával a különböző múzeumi intézményekbe. A holokauszt emlékezetének beépülése a történelmi-kulturális és emlékezeti kánonba, az időről időre visszatérő kiállítási igények további gyűjteménygyarapításra sarkallják a múzeumokat: kiállítható, interpretálható tárgyakra van szükség. Ezek lehetnek a zsidó közösség pusztulás előtti történetéhez kapcsolódó tárgyak és/vagy a holokauszt relikviái, melyek csak interpretációs keretük miatt válnak jelentésteli tárgyakká.[14]

---

[12] Arlene Stein: Too Much Memory? Holocaust Fatigue in the Era of the Victim. In: Uő.: *Reluctant Witnesses. Survivors, Their Children, and the Rise of Holocaust Consciousness*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 166–182.

[13] Stein, 2016.

[14] A holokausztról szóló kiállításokban megjelenő tárgyakhoz lásd: Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz. A soára történő emlékezés problémái és lehetőségei a hazai muzeológiában. *Múzeumcafé*, 8. (2014) 50–65.

A múzeumi, könyvtári gyűjteményekben nem csak a holokausztal kapcsolatos történeti tárgyak, de a zsidó örökséggel kapcsolatos minden második világháború előtti tárgy történetének egyik rétegeként jelen van a holokauszt időszakának története. Ezeknek a tárgyaknak egy részét kényszerűen szakították el eredeti tulajdonosaiktól és/vagy az eredeti kontextusukat jelentő kultúrától. Más részük a holokauszt időszakában gazdátlanul maradt, melyeket a gyűjteményekben megmentettek, vagy a háborút követően adományozták őket a gyűjteményeknek, nem egy esetben az áldozatok emlékére. Ezek a tárgyak is túlélők, és akkor is árnyékot vet rájuk a holokauszt emlékezete, ha nem történeti vagy judaika tárgyak. Gyűjteményi jelenlétükkel egy kiirtott (kiirtani szándékozott) kultúra emlékét őrzik.[15]

A további gyűjteménygyarapítást napjainkban egyre inkább meghatározzák azok a kérdések, melyek a tárgyak provenienciájához: eredeti tulajdonlási adataikhoz, a tulajdonosváltások időszakához és mikéntjéhez kapcsolódnak. Ezeknek a dilemmáknak a folyamatos jelenvalósága, feloldásuk történeti dinamikája a holokauszt recepciótörténetét is reprezentálják.

A zsidó örökség sorsa

1944-ben a pénzügyminisztérium előírásai szerint a zsidók deportálása után a gettókban maradt javakat nemzeti vagyonként a helyi hatóságoknak kellett jegyzékbe venniük.[16] Egy 1944. június 16-án kelt belügyminisztériumi rendelet értelmében a feloszlatott zsidó egyesületek könyvtárát és irattárát a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézetnek kellett átadni.

A magyar zsidóktól elrabolt javak egy részét 1945 márciusában

---

[15] Dirk Rupnow: From Final Depository to the Memorial. The History and Significance of the Jewish Museum in Prague. *European Judaism*, 37/1 (2004) 142–159; Oren Baruch Stier: *Committed to Memory: Cultural Mediations of the Holocaust*. Amherst: University of Massachusetts Press, 2003. 121.

[16] Gábor Kádár–Zoltán Vági: *Self-Financing Genocide. The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews*. Budapest–New York: Central European University Press, 2004. 284.

a zsidó magánszemélyek és közösségek tulajdonában lévő nemesfém tárgyak beszolgáltatását és a gettók kirablását követően a magyar nemzeti vagyon elmenekítését célzó aranyvonatok egyikén Ausztriába szállították. A szállítmányban arany- és ezüsttárgyak, drágakövek, gyöngyök, szőnyegek, ékszerek, szőrmék és három tonna zsidó szertartási tárgy, köztük 800 hanukai menóra és mintegy 500 tóravért volt. Ezt a vonatot az amerikai hadsereg 1945. május 16-án Werfenben lefoglalta, és 24 kocsit Salzburgba szállítottak. A tárgyakat soha nem leltározták fel; végül az offenbachi raktárba szállították őket. A kisebb értékű tárgyak további sorsa ismeretlen, ezek tulajdonosaik deportálása után elkallódhattak, vagy a környékbeli lakosság széthordta.

A háborút követően a szövetségesek a kezükbe jutott zsidó kulturális javakat a nemzetközi zsidó szervezetek által létrehozott Jewish Cultural Reconstruction (Zsidó Kulturális Újjáépítés, JCR) kezelésére bízták, melynek vezetői Salo Baron, Hannah Arnedt, Leo Baeck rabbi és Gershom Scholem voltak.[17] Ők dolgozták ki azokat az alapelveket, melyek szerint az örökös nélkül, vagy azonosítható örökös nélkül maradt javakat az egész zsidó nép javára kell felhasználni.[18] A tárgyak egy részét az újraéledő zsidó közösségeknek juttatták, egy részét pedig olyan gyűjteményekbe, melyek ennek az elvnek a leginkább megfelelnek. A jeruzsálemi Becalél Múzeum (a mai Israel Museum jogelődje) és a Héber Egyetem, valamint az Egyesült Államokban a cincinnati Hebrew Union College gyűjteménye és a Yeshiva University gyűjteménye élevezett prioritást,

---

[17] A JCR-ben részt vevő szervezetek: World Jewish Congress, American Jewish Committee, American Jewish Conference, Commission on European Jewish Cultural Reconstruction, Council for the Protection of the Rights and Interests of Jews from Germany, Hebrew University, Synagogue Council of America, American Joint Distribution Committee, Jewish Agency for Palestine.

[18] Ayleen Winkler: Locating and Relocating. Mordechai W. Bernstein, Jewish Successor Organizations and the Musealization of Jewish Cultural Heritage Objects. In: Katrin Kessler–Sarah M. Ross–Barbara Staudinger–Lea Weik (ed.): *Jewish Life and Culture in Germany after 1945: Sacred Spaces, Objects and Musical Traditions.* Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022. 125–126.

majd 1950 után további intézményeket is bevontak ebbe a körbe. 1949 és 1952 között 7867 zsidó szertartási tárgy került múzeumokba, legtöbb Izraelbe és az Egyesült Államokba.[19]

Magyarországon hasonló gyakorlatot követtek: a párizsi békeszerződés (1947. február 10.) alapján létrehozták az Országos Zsidó Helyreállítási Alapot (OZSHA) az örökös nélküli zsidó vagyonok kezelésére. Az elv ebben az esetben is az volt, hogy a javakat az egész zsidó közösség javára használják fel, beleértve a megkereszteltetteket is, de kizárva azokat, akik elhagyták az országot.[20]

Proveniencia, restitúció, gyűjteménygyarapítás

A holokauszt időszakában tulajdonost váltott tárgyak eredetkutatása és esetenkénti visszaszolgáltatása a 2000-es évek óta került az érdeklődés előterébe. Nemzetközi egyezmények születtek arról, hogy az egyes gyűjteményeknek mindenki által elérhető adatbázisokban közzé kell tenniük azoknak a tárgyaknak az adatait, melyek 1933 és 1945 között tulajdonost váltottak. (1998: Washington Principles, 2009: Terezin Declaration). [21]

Ez elsősorban a nyilvános gyűjteményekben őrzött, a vészkorszak idején a zsidótörvények hatálya alá esőktől erőszakkal elvett vagy kényszereladásra bocsátott műtárgyakra, a közösségektől elrabolt, és a második világháború után szétosztott kulturális javakra vonatkozik. Ez a hajdani zsidó kulturális javaknak csak egy kis töredéke. A kevéssé értékesnek tartott tárgyak, könyvek, dokumen-

---

[19] Dana Herman: „A Brand Plucked out of the Fire". The Distribution of Heirless Jewish Cultural Property by Jewish Cultural Reconstruction, Inc., 1947–1952. In: Julie-Marthe Cohen–Felicitas Heimann-Jelinek (ed.): *Neglected witnesses. The Fate of Jewish Ceremonial Objects During the Second World War and After.* Builth Wells – Amsterdam: Institute of Art and Law – Jewish Historical Museum, 2011. 29–63.

[20] Cseh Gergő Bendegúz: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap létrehozásának körülményei és működése (1947–1989). *Levéltári Közlemények*, 65, 1–2 (1994) 119–127.

[21] Lásd például az Egyesült Államok múzeumait összefogó *The Nazi-Era Provenance Internet Portal Project*et, vagy az Israel Museum által működtetett *World War II Provenance Research Online* adatbázisokat.

tumok vagy már a gettósítást követően elkallódhattak, vagy a második világháborút követő évtizedekben, a kisebb zsidó közösségek elnéptelenedésével szóródtak szét. Évtizedeken keresztül alig néhányan érdeklődtek ezek iránt, néhány elhivatott gyűjtő és a közösségek tagjainak leszármazottai kivételével. Az 1990-es évektől azonban a judaika iránti érdeklődés fellángolt, aminek következtében ezek a korábban elhanyagolt örökség-elemek megjelentek a műtárgypiacon, ráadásul a legális kereskedelem mellett a judaikának komoly feketepiaca is kialakult.

Az utóbbi években több olyan eset is volt, amikor Európán kívüli aukciósházak kínálatában olyan tételek bukkantak fel, melyek magyarországi zsidók holokauszt előtti hitközségi vagy egyesületi történetéhez tartoznak. Ezek megvásárlása, visszaintegrálása a magyarországi zsidó kulturális örökségbe fontos, de a számos praktikus nehézségen és kérdésen túl olyan etikai problémákra is rávilágít, melyek a holokauszt emlékezetéhez kapcsolják ezeket a tételeket.[22]

Egy aukció: praktikus kérdések

2021-ben több magyarországi zsidó közösségi dokumentum, köztük illusztrált hevra könyvek jelentek meg egy nyilvános árverésen. A tételek eredetileg zsidó hitközségek vagy hevra kadisák (temetkezési szentegyletek) tulajdonában voltak, és a 19. század közepétől a második világháborúig tartalmaznak bejegyzéseket. Az eladó egy magángyűjtő, aki állítása szerint az 1990-es években egy kereskedőtől szerezte meg a dokumentumokat. A gyűjtemény ezt megelőző hollétéről egyéb információt nem fellelhető, ezért nem lehet tudni, hogy a köteteket a holokauszt túlélői vitték-e el, amikor emigráltak, vagy a szocializmus idején, vagy a rendszerváltás után adták vagy lopták el. A hajdani közösség helyén ma egy kislétszámú, többnyire idősekből álló zsidó közösség él, akiknek nincs kapacitásuk a gyűjtemény biztonságos megőrzésére és közzétételére.

Az aukció természetéből fakadóan viszonylag gyorsan választ kell találni az alábbi kérdésekre:

---

[22] Rupnow, 2004. és Stier, 2003. 121.

Lehetséges-e egyértelműen bizonyítani, hogy a köteteket ellopták? A proveniencia ismeretének hiányában egyáltalán gondolkodhatunk-e a kötetek megvásárlásán? Amennyiben a vásárlás mellett döntünk, ki veheti meg? Az eredeti közösség? A zsidó közösségek szövetsége által fenntartott múzeum? Milyen következményei lehetnek annak, ha nem közgyűjteménybe kerülnek, hanem magángyűjtő vásárolja meg őket? Van-e remény arra, hogy a magángyűjtő hozzáférést (akár digitálisan) biztosít a reménybeli kutatók számára?

Az illegális eltulajdonítást bizonyítani szinte bizonyosan lehetetlen. A köteteket létrehozó közösség már nem létezik, a hajdan jelentős közösségből sokan már a második világháború előtt elköltöztek, a közösséget 1944-ben deportálták, a túlélők közül pedig jelentős számban emigráltak 1956-ot követően. A városban jelenleg létező kicsi zsidó közösség már nem azonos az eredeti közösséggel, sem méretében, sem erejében, ráadásul tagjai többnyire az elmúlt évtizedekben költöztek csak be a városba. Sem anyagi, sem szellemi kapacitásuk nincs arra, hogy nagy értékű dokumentumokat méltó módon megőrizzék, ugyanakkor érzelmi viszonyuk van hozzá, és saját kulturális örökségük részének tekintik a köteteket. A kötetekre igényt tart az ország zsidó múzeuma is, jóllehet vásárlási kerete szűkös, és meg kell gondolnia, hogy milyen prioritásokkal vásárol meg egy drága, bizonytalan provenienciájú, súlyos múzeumetikai kérdéseket felvető tételt. Ugyancsak lehetséges, hogy az országos gyűjtőkörű nemzeti intézmények igényt tartanának a kötetekre, hiszen azok a magyar kulturális örökség részei is. Ezzel párhuzamosan, több nemzetközi zsidó intézmény is szeretné megvásárolni az aukcióra bocsátott köteteket, hiszen azok a globális zsidó közösség kulturális örökségének a részei.

A meglehetősen összetett és bonyolult kérdésekre többféle lehetséges válasz és megoldás születhet. Legegyszerűbb, ha a múzeumok etikai normáit követve a bizonytalan provenienciájú köteteket egyik közgyűjtemény sem vásárolja meg; ez jogilag biztonságos megoldás, de nagy valószínűséggel azt eredményezi, hogy a dokumentumok tartalma a nyilvánosság számára elérhetetlen marad, ahogyan eddig is elérhetetlen volt egy magángyűjteményben. Másik lehetséges for-

gatókönyv, hogy egy jelentős judaika-gyűjteménnyel rendelkező, nemzetközi gyűjtőkörrel rendelkező közgyűjtemény vásárolja meg a köteteket. Ebben az esetben remélhetjük, hogy a köteteket digitalizálják és hozzáférhetőek maradnak, a katalógus-metaadatok pedig tartalmazzák a származási adatokat. Amennyiben a későbbiekben bizonyíthatóvá válik a kötetek illegális eltulajdonítása az eredeti közösségektől, úgy restitúciós eljárást lehet indítani.

Mivel feltételezzük (de bizonyítani nem tudjuk), hogy ezeket a köteteket illegálisan tulajdonították el az őket létrehozó és a háború előtt birtokló közösségtől, így érdemes bevonni őket is a vásárlásba annak tudatában, hogy jelenlegi kapacitásaik erre semmilyen formában sem elegendőek. A megoldás ebben az esetben az lehet, hogy egy jelentős judaika-gyűjtemény közösen vásárolja meg a közösséggel, így a financiális háttér és a szakmai kapacitás egyaránt biztosítva lehet, ugyanakkor a kis túlélő közösség sem érezheti úgy, hogy elvesztette a kulturális örökségéhez tartozó dokumentumokat.

Gyűjteménygyarapítás: zsidó közösségi dokumentumok

A jelenlegi aukciós piacon nagy számban jelennek meg az 1945 előtti zsidó közösségi élethez tartozó örökségelemek: tárgyak, könyvek, egyedi dokumentumok. Jellemző, hogy ezek provenienciája nem megismerhető, csak az utolsó, a tárgyakat eladó személye ismert, a tárgyak második világháború alatti és közvetlenül azt követő sorsa nem. Amennyiben a múzeumok etikai normáit követjük, ezek a tárgyak nem vehetők gyűjteménybe. Nincs „biztonságos" megoldás az ismeretlen származás okozta etikai dilemmákra: ha elutasítjuk a kétes eredetű anyagok vásárlását, akkor értékes dokumentumok és tudás elvesztését kockáztatjuk; ha a problémás eredetű tárgyakkal bővítjük a gyűjteményt, akkor ennek etikai súlya mellett esetleg tovább ösztönözzük a tárgyak fekete kereskedelmét.

A zsidóság történetének elmúlt 150 éve rendkívül megnehezíti a proveniencia-kutatást és az abból fakadó etikai irányelvek betartását. Európában és az iszlám világban is, az üldöztetéseknek és az ebből következő migrációs hullámoknak köszönhetően számos zsidó közösség intézményeikkel együtt megszűnt. Kulturális

örökségük nagy része elveszett, elkallódott, ellopták, eladták vagy elajándékozták. Sok történelmi közösség helyén ma már csak töredékes kis közösségek élnek, miközben a zsidó életnek jelentős új központjai alakultak ki, elsősorban az Egyesült Államokban és Izraelben.

Ennek megfelelően, a kulturális örökség elemek sorsával kapcsolatban kétféle álláspont figyelhető meg: az egyik a tárgy/dokumentum származási országát, a másik pedig a zsidó kulturális örökség megőrzésének érdekében a zsidó élet jelenlegi központjait helyezi előtérbe. A származási országba való visszajuttatást szorgalmazók azzal érvelnek, hogy a zsidó hagyomány a lokális történelem és kultúra része, számos aspektusában kapcsolódik a helyi kultúrához. Ennek számos példája ismert, például a zsidó szertartási ötvöstárgyakat jellemzően nem zsidó ötvösök készítették a helyi stiláris hagyományokat követve, vagy a zsidó könyvek jelentős részét sem speciális zsidó nyomdák, hanem például Magyarországon az Egyetemi Nyomda nyomtatta. Ezért, függetlenül a helyi zsidó közösségek demográfiai valóságától, a kulturális emlékek eredeti környezetükben való jelenléte általánosságban is hozzájárulhat a helyi kultúra és különösen a zsidó kultúra megerősítéséhez. Ez az eredeti földrajzi környezetbe való visszajuttatás azonban számos helyen nem lehetséges, és legalább annyi etikai kérdést vethet fel, mint amennyit megoldana. Azokon a helyeken, ahonnan a zsidó lakosságot erőszakkal elüldözték, nem remélhetjük a zsidó kultúra jelenkori elismerését, integrálását sem, sőt lehetséges, hogy a zsidó kulturális tárgyak további veszélyeknek lennének kitéve. További problémát jelenthet, hogy esetenként a határváltozások, a nemzeti hovatartozás is megváltozhatott – erre térségünkben számos példát találhatunk.

A másik modell ezzel szemben a zsidó élet jelenlegi kulturális központjait helyezi előtérbe, különösen Izraelt, ahol a zsidó diaszpóra valamennyi korábbi csoportja jelen van, és ahol a nemzeti identitás éppen ezekre, a diaszpórából összegyűjtött örökségelemekre épül. Ebben az esetben biztosítható az is, hogy a tárgyak olyan nyelvi-intellektuális közegbe kerülnek, ahol a tudományos értékelésük biztosított. Ugyanez igaz azokra a helyekre is, ahol egyes

testületileg kivándorló közösségek újraépítették az óhazában működtettet közösségi struktúrát. Magyarországi vonatkozásban ilyen például a pápai zsidó közösség az Egyesült Államokban, vagy a tassi Kanadában.

Azokban a helyzetekben, amikor a gyűjtemény történelmi és kulturális kontextusa még érintetlen, és a felelős megőrzés garantált, a származási országnak való visszaszolgáltatás lehet az előnyben részesített megoldás. Azokban a helyzetekben, ahol ezek az ideális feltételek nem állnak fenn, a konkrét akvizíciókkal kapcsolatos döntések alapos megfontolást igényelnek.

Az „alapos megfontolás" eredményeképpen olyan kreatív megoldások is születhetnek, melyek nem teszik szükségessé a fenti kérdés egyértelmű eldöntését. Az egyetlen intézmény kizárólagos tulajdonlása mellett közös tulajdonlás és a gondnokság is jó gyakorlat lehet, amikor a bizonytalan provenienciájú örökség-elemek gyűjteményi integrálása bonyolult vagy megoldatlan etikai kihívást jelentenek. Az első példa erre a gyakorlatra az Izraeli Nemzeti Könyvtár (NLI) és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML) közös vásárlása.[23] Ennek során hét, 19-20. századi kelet-magyarországi zsidó közösségi dokumentumot vásároltunk meg a Kedem Aukciósház árverésre bocsátott tételei közül. A dokumentumokat a Kedem aukciós eladásra szánta, de a zsidó örökség megőrzése iránt elkötelezett személyek és szervezetek kérésére visszavonta az árverési tételek közül, hogy a biztosítva legyen, hogy a tételek nem magángyűjteménybe, hanem nyilvános hozzáférést biztosító közgyűjteménybe kerülhessenek. A kötetek jelenleg fizikailag Jeruzsálemben vannak, ahol digitalizálták őket, és a nyilvános adatbázisban szerepelnek. Ugyancsak szerepelnek a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár nyilvános adatbázisában is, kiállításukról, további sorsukról a két intézmény vezetői a továbbiakban is egyeztetnek.

---

[23] Erről lásd: Az Izraeli Nemzeti Könyvtár és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár iratmentése https://www.milev.hu/hirekblog/az-izraeli-nemzeti-konyvtar-es-a-magyar-zsido-muzeum-es-leveltar-iratmentese (Letöltés ideje: 2025. május 15.)

A közös iratvásárlásnak az anyagi segítségnyújtáson (hiszen a NLI jóval jelentősebb összeget tudott erre áldozni, mint a magyarországi gyűjtemény) túl etikai jelentősége van: a dokumentumok visszakerültek abba a közegbe, ahol keletkeztek, részei maradtak a magyar zsidó kulturális korpusznak, ugyanakkor hozzáférhetőek a zsidó tudományos élet egyik legfontosabb központjában, Jeruzsálemben is. Ez azzal az előnnyel is jár, hogy a magyar zsidók kulturális öröksége jelen van a világ legnagyobb és legsokoldalúbb zsidó gyűjteményében, az 1882-ben alapított Izraeli Nemzeti Könyvtárban.

*

A zsidók sorsa az európai közgondolkodásban és az ezt leképező múzeumi gyakorlatban is az üldözött, kisebbségi lét metaforája lett, de az európai kultúrában a zsidók nem csak az áldozat és a kiirtás, hanem az emancipáció korszaka óta egyre inkább a modernitás szimbólumai is.[24] Ez azt is jelenti, hogy a globális zsidó közösség és intézményrendszere szinte lakmuszpapírként reagál azokra a társadalmi jelenségekre, melyeket sorsából adódó fokozott szenzitivitásával előbb felismer, és ezért felelősségteljesen felhívja rájuk a szélesebb múzeumi világ figyelmét.[25] Ez vezetett a kétezres évek elején a memory-museumok létrejöttéhez számos üldözött kisebbség múzeumi reprezentációjához, napjainkban pedig a proveniencia-kutatás fontosságának hangsúlyozásához. Az a tény, hogy a tárgyak értékét „vérvonaluk", sorsuk, előző tulajdonosaik személye stb. határozhatja meg, a 12. századtól kezdve dokumentálható az európai művészet történetében.[26] A műtárgyak proveniencia adatainak tudományos

---

[24] Yuri Slezkine: *The Jewish century*. Princeton: Princeton University Press, 2019.

[25] Tom L. Freudenthal: The Obligations of the Chosen. Jewish Museums in a Politically Correct World. *European Judaism*, 34/2. (2001) 80–90.

[26] Ehhez lásd például Suger apát 1140-ben készített feliratát az Eleanor váza talapzatához. Gail Feigenbaum–Inge Reist (ed.): *Provenance. An Alternate History of Art*. Los Angeles: Getty Research Institute, 2012. 25.

kutatása a 18. században jelent meg,[27] s az 1744-ben alapított Sotheby's aukciósház már a műtárgyak eredetiségének biztosítékául használta. A proaktív proveniencia-kutatást ugyanakkor csak az 1998. december 3-án elfogadott *Washington Declaration*[28] tette intézményi kötelezettséggé, a holokauszttal összefüggésben tulajdonost váltott műtárgyak azonosítása érdekében. A proveniencia jelentősége ugyanakkor más civilizációk múzeumokba került kulturális örökségével kapcsolatban is felmerül, s a koloniális diskurzus részeként erkölcsi és etikai kérdések sorát veti fel.[29]

A zsidó hagyományban ősidőktől benne van a kifosztottság érzése, erről ír már Jeremiás próféta is a Szentély tárgyainak Babilonba hurcolásával kapcsolatban,[30] és tulajdonképpen évszázadokon keresztül erről szól a zsidó diaszpóra művészete is: az elrabolt, elpusztított szimbolikus szent tárgyak megidézésével invokálja a megváltást.[31]

---

[27] Benedict Leca: An Art Book and Its Viewers: The „Recueil Crozat" and the Uses of Reproductive Engraving. *Eighteenth-Century Studies,* 38/4 (2005) 623–649.

[28] Office of the Special Envoy for Holocaust Issues: Washington Conference Principles on Nazi-Confiscated Art, 1998. december 3. https://www.state.gov/washington-conference-principles-on-nazi-confiscated-art/ (Letöltés ideje: 2025. május 15.)

[29] Anne Higonnet: Afterword. The Social Life of Provenance. In: Gail Feigenbaum – Inge Reist (ed.): *Provenance. An Alternate History of Art.* Los Angeles: Getty Research Institute, 2012. 195–209.

[30] Jeremiás 52:17-18.

[31] Ernest Naményi: Le Luminaire de la redemption. In: Uő.: *L'esprit de l'art Juif.* Paris: Les Éditions de Minuit, 1957. 53.

Bibliográfia

Arnold-de Simine, Silke: Memory Museum and Museum Text. Intermediality in Daniel Libeskind's Jewish Museum and W. G. Sebald's Austerlitz. *Theory, Culture and Society,* 29/1 (2012) 14–35.

Conn, Steven: Do Museums Still Need Objects? In: Uő: *Do Museums Still Need Objects?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010. 20–57.

Cseh Gergő Bendegúz: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap létrehozásának körülményei és működése (1947–1989). *Levéltári Közlemények*, 65, 1–2 (1994) 119–127.

Engel, David: *Historians of the Jews and the Holocaust, Stanford Studies in Jewish History and Culture.* Stanford: Stanford University Press, 2010.

Feigenbaum, Gail–Reist, Inge (ed.): *Provenance. An Alternate History of Art.* Los Angeles: Getty Research Institute, 2012.

Freudenthal, Tom L: The Obligations of the Chosen. Jewish Museums in a Politically Correct World. *European Judaism*, 34/2. (2001) 80–90.

Hansen-Glucklich, Jennifer: Evoking the Sacred. Visual Holocaust Narratives in National Museums. *Journal of Modern Jewish Studies,* 9/2. (2010) 209–232.

Herman, Dana: „A Brand Plucked out of the Fire". The Distribution of Heirless Jewish Cultural Property by Jewish Cultural Reconstruction, Inc., 1947–1952. In: Julie-Marthe Cohen–Felicitas Heimann-Jelinek (ed.): *Neglected witnesses. The Fate of Jewish Ceremonial Objects During the Second World War and After.* Crickadarn–Amsterdam: Institute of Art and Law – Jewish Historical Museum, 2011. 29–63.

Higonnet, Anne: Afterword. The Social Life of Provenance. In: Gail Feigenbaum – Inge Reist (ed.): *Provenance. An Alternate History of Art.* Los Angeles: Getty Research Institute, 2012. 195–209.

Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Self-Financing Genocide. The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews.* Budapest–New York: Central European University Press, 2004.

Kertész Imre: *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt.* Budapest: Magvető, 1998.

Lawson, Tom: *Debates on the Holocaust. Issues in Historiography*. Manchester: Manchester University Press, 2010.

Leca, Benedict: An Art Book and Its Viewers: The „Recueil Crozat" and the Uses of Reproductive Engraving. *Eighteenth-Century Studies,* 38/4 (2005) 623–649.

Macdonald, Sharon: *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. London–New York: Routledge Taylor & Francis, 2010.

Naményi, Ernest: Le Luminaire de la redemption. In: Uő: *L'esprit de l'art Juif*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1957.

Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas,* 14/3 (1999) 142–158.

Pilinszky János: *Beszélgetések*. szerk. Hafner Zoltán. Budapest: Magvető, 2016.

Rupnow, Dirk: From Final Depository to the Memorial. The History and Significance of the Jewish Museum in Prague. *European Judaism*, 37/1 (2004) 142–159.

Slezkine, Yuri: *The Jewish century*. Princeton: Princeton University Press, 2019.

Sontag, Susan: *Regarding the Pain of Others*. London: Picador, 2004.

Stein, Arlene: Too Much Memory? Holocaust Fatigue in the Era of the Victim. In: Uő.: *Reluctant Witnesses. Survivors, Their Children, and the Rise of Holocaust Consciousness*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 166–182.

Stier, Oren Baruch: *Committed to Memory: Cultural Mediations of the Holocaust*. Amherst: University of Massachusetts Press, 2003.

Stone, Dan: Beyond the 'Auschwitz Syndrome'. Holocaust Historiography after the Cold War. *Patterns of Prejudice*, 44/5 (2010) 454–468.

Tatár György: *Izrael. Tájkép csata közben*. Pozsony–Budapest: Kalligram, 2009.

Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz. A soára történő emlékezés problémái és lehetőségei a hazai muzeológiában. *Múzeumcafé*, 8. (2014) 50–65.

Winkler, Ayleen: Locating and Relocating. Mordechai W. Bernstein, Jewish Successor Organizations and the Musealization of Jewish Cultural Heritage Objects. In: Katrin Keßler–Sarah M. Ross–Barbara Staudinger–Lea Weik (ed.): *Jewish Life and Culture in Germany after 1945: Sacred Spaces, Objects and Musical Traditions*. Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022. 121–134.